

Pogányné Rózsa Gabriella:

PEST-BUDA KATONAI KÓRHÁZAI A 18. SZÁZAD UTOLSÓ ÉVTIZEDEIBEN

DOI: 10.35926/HSZ.2025.3.7

ÖSSZEFOGLALÓ: A Habsburg Birodalom állandó katonai kórházi rendszerének kiépítése II. József nevéhez fűződik, és része annak az átfogó katona-egészségügyi fejlesztési projektnek, melynek során modern szabályzatok rendszere, állandó katonaorvosi kar és a vonatkozó szakképzés is létrejött. A nagyobb helyőrségi városok – így a régi Pest-Buda (és Óbuda) – több katonai kórházzal is rendelkeztek, ezek között voltak stabil intézmények, illetve a kor fegyveres konfliktusai, a törökellenes harcok, valamint a napóleoni háborúk idejére létrehozott (esetleg állandósult) ispotályok. A tanulmány a pesti, a budai, az óbudai katonai kórházakról, a barakk-kórház, a Neugebäudeba telepített kisegítő lazarett, illetve az Invalidus-ház kórháza 1780–1790-es évekbeli működéséről ad áttekintést.

KULCSSZAVAK: katona-egészségügy története, katonai kórházak, Pest-Buda, 1780–1790-es évek

A SZERZŐRŐL:

Pogányné dr. Rózsa Gabriella (PhD), a Magyar Honvédség Egészségügyi Központ Tudományos Könyvtár vezetője, a Szent István Tudományos Akadémia rendes tagja (ORCID: 0000-0001-8524-9603; MTMT: 10029841)

A magyarországi katona-egészségügyi intézményrendszer kiépítése II. József nevéhez köthető; kalapos királyunk 1780 és 1790 között uralkodott, mindazonáltal e területen elért – és részben mindmáig érezhető hatású – eredményei ennél korábbról datálódnak. Rendszerszervező tevékenysége egyrészt edesanyja, Mária Terézia királynő orvosképzési reformjára épül, amely a század közepén zajlott Gerard van Swieten (1700–1772) szakmai irányításával, valamint az akkor még trónörökös József saját tapasztalataira az 1756 és 1763 közötti hétéves háború kiábrándító állapotú katona-egészségügye tekintetében. „A történelem azt mutatja, hogy a háborúk mortalitásában négyen halnak meg betegségekben egy olyanra, ki a harctéren szerzett sebesülésbe hal bele. Ezen veszteségek nagy része, ide számítva a betegségek következtében fellépett rokkantságot is, elkerülhető és a hazafiság meg a humanitás elleni vétséget képez”¹ – az idézett megfogalmazás 1909-ből származik, de sajnálatosan jellemzi a tábori sebesültellátás mindenkori nehézségeit. A katona-egészségügy vonatkozásában pedig különlegesen fontos stratégiai jelentősége van annak – főként olyan időszakokban, amikor háborús fenyegetettség, illetve események időszakát éli a birodalom –, hogy az ország hadereje a betegségek, sebesülések és járványok ellenére is fenntartható legyen. A hétéves háború szomorú statisztikája szerint a részt vevő 303 595 katona közül 32 622 halt meg a harctéren, 93 404 fő pedig a katonai kórházakban hunyt el sebesülésben vagy betegség-

¹ A nemzetközi orvosi congressus... 1909, 46.

ben,² vagyis a mortalitási arány 40% fölött volt. Ennek oka az elégtelen kiürítésben, sebesültszállításban is keresendő, hiszen például a Prága melletti 1757. május 6-ai csata után hét napig tartott a sebesültek elszállítása a hadszínterről.³ (A szervezetlenség mellett természetesen a rendelkezésre álló elégtelen szállítókapacitás is közrejátszott, azonban érdemi előrelépés e tekintetben csak a 19–20. század fordulóján következett be a sebesültszállító vagy kórházvonalak rendszeresítésével.)

1. kép Sebesültszállítás a hétéves háború idején⁴

Képzettség, valamint erkölcs tekintetében pedig még lesújtóbb tapasztalatokról számol be a háború előtti időről Giovanni Alessandro Brambilla (1728–1800), aki a trónörökös, illetve később uralkodó Leibmedicusa, mentora, szakmai tanácsadója volt. Brambilla kéziratos naplója szerint: „a segédorvosok tapasztalatlanok, szegények és híjával vannak a szükséges eszközöknek. Sokszor elhanyagolták a betegeket és sebesülteket, inkább zsoldjuk kiegészítése céljával a katonáik borbélyaiként tevékenykedtek vagy térítés ellenében civilek számára működtettek magánrendelést.”⁵

II. József utazásai és hadi tapasztalatai alapján már 1765-től, a hadsereg ügyeiért felelős társuralkodóként⁶ megtette az első lépéseket a tábori orvosi szolgálat megerősítésére, vagyis keze nyomát viselik mindazok a katona-egészségügyet érintő változások, amelyek az 1765 és 1780 közötti esztendőik hozadékai, de még Mária Terézia nevében születtek, például az 1769-es szolgálati szabályzatok⁷ közzététele vagy az úgynevezett Reinleinféle katonaorvosi iskola,⁸ a féléves tábori orvosi kurzus megszervezése a gumpendorfi kaszárnyaépületben.⁹ Az átfogó fejlesztési programot azonban már teljhatalmú uralkodóként vitte véghez: az állandó katonai kórházi hálózat kiépítését, ennek működtetéséhez a hivatásos és jelentős létszámú katonaorvosi kar megeremtését, számukra szabályzatok kodifikálását, illetve a megfelelő mélységű tudást közvetítő katonaorvosi képzőhely, utóbb

² Clodfelter 2008, 88.

³ Federle 2002, 51.

⁴ A kép forrása: Binder 2012, 43.

⁵ Martini–Garbarino 2023, 1113.

⁶ Vö. Romshorn 1845, 51., 298.

⁷ Reglement für die sämmentlich-kaiserlich-königliche Infanterie 1769.; Reglement für die sämmentlich-Kaiserlich-Königliche Cavallerie 1769.

⁸ Habart 1896, 28–30.; Hof- und Staats-Schematismus... 1781, 279., 298.

⁹ Vö. Martini–Garbarino 2023: i. m. 1113.; Ishida 1999, 28.

akadémia megalapítását. A célkitűzés fontosságát igazolja, hogy 1782-ben a birodalom mintegy 400 ezer fős hadseregében összesen 557 szakképzett katonaoorvos szolgált, vagyis egy-egy doktorra több mint 700 fő ellátása hárult.¹⁰ Ez az orvos-beteg arány még békeidőben, illetve járványmentes időszakban sem adott igazán biztonságos ellátást, mozgósítás idejére pedig a szükségletek töredékét sem fedezte. E modell tehát rendszerszerűen számított a csak hadmozdulatokra, időlegesen szerződtetett gyógyítók alkalmazására és/vagy a lakosság otthonaiban történő házi ápolásra. Mindez természetesen a lakosság vonatkozó ismereteinek és hajlandóságának megfelelő színvonalat jelentett a beteg- és sebesültellátás területén.

Jelen írás szempontjából csak érintőlegesen kell kitérni a vonatkozó szabályzatok és a képzőhely megteremtésére, így célszerűnek látszik előbb ezen fejlesztési irányokat röviden bemutatni.

A Habsburg Birodalom szintjén VI. Károly (1685–1740) német-római császár (III. Károly néven magyar király) az 1716-os katonai rendelkezéseivel (*Regulamentum militare Hungaricum*) az ezredekhez, illetve a tábornoki törzskarhoz kicsiny létszámú állandó egészségügyi személyzetet rendelt, ennek értelmében felcserek, borbélysebészek (*Feldscherer*) tábori orvosok (*Feld-Medicus*), sebészek (*Staabs-Chirurgus*) és tábori gyógyszerészek (*Feld-Apotheker*) szolgáltak a hadseregben.¹¹ E szabályozás azonban nem teremtett intézményhálózatot, az egészségügyi személyzet mellé nem rendelt infrastrukturális és szakmai képzési hátteret.¹²

A birodalom első olyan katonai szabályrendelete, amely már ezredkórházról is rendelkezik, Ludwig Andreas von Khevenhüller (1683–1744) saját ezrede számára megfogalmazott instrukciója. Az 1729-ben nyomtatásban is közzétett *Observations-Puncten*¹³ a teljes egészségügyi szolgálat működését határozta meg, melyben mindennek arra kell irányulnia, hogy „a beteg katonákat el ne hanyagolják”. Ennek érdekében az ezredsebésznek minden laktanya közepén kórházat kellett kialakítania, így Khevenhüller katona-egészségügyi modellje más szabályzatok alapjául is szolgált, megteremtve ezzel a stabil katonai kórházi hálózat alapját. Érdekes azonban azt is megjegyezni, hogy akkoriban egy-egy laktanyai kórház néhány tíz beteg gyógyítására volt csupán kalibrálva,¹⁴ ez békében talán elegendő lehetett, de semmiképpen sem jelentett kellő kapacitást háborúk vagy járványok idején.

Mária Terézia 1749/1751-ben a különféle fegyvernemek számára kibocsátott szabályzataiban a betegellátásra, a csapatoknál vagy az ezredeknél kialakított kórházak „hozzáértő” ezred- és „tapasztalt” alárendelt felcsereinek kötelezettségeire vonatkozó előírásokat is megfogalmazott, ezek azonban még konkrét előképzettségről, vizsgáról, alapvető tudásincsról, eljárásokról stb. nem szóltak.¹⁵ Az 1769-es szabálykönyvek¹⁶ – ezek kezdeményezője már a társuralkodó volt¹⁷ –, azonban az alárendelt felcsertől elvárták a sebészetben, az úgynevezett külső betegségek kezelésében, valamint a belső betegségek gyógyításában való jártasságot is, vagyis a katonaoorvosnak jó kirurgusnak, anatómusnak és medicusnak is kellett

¹⁰ Vö. Lázár 2015, 64.

¹¹ Linzbauer 1852–1856, 567–569.

¹² Federle 2002: i. m. 6.

¹³ Khevenhüller 1729.

¹⁴ Peintinger 2011, 80.

¹⁵ *Regulament und Ordnung ... 1749; Des Regulaments und Ordnung ... 1751; Vö. Kirchenberger 1894, col. 9–11.*

¹⁶ *Reglement für... Infanterie 1769: i. m.; Reglement für... Cavallerie 1769: i. m.*

¹⁷ Vö. Kirchenberger 1894: i. m. col. 27–28., 36–37.

lennie egy személyben. A szabályozás további újdonsága a tábori körülményekre vonatkozó higiéniai előírások megfogalmazása.

AZ ELSŐ STRATÉGIAI SZINTŰ DOKUMENTUM

A vonatkozó kodifikációs folyamat következő állomása már Giovanni Alessandro Brambilla nevéhez köthető; 1778-ban jelent meg Franz Wolfgang Graffenhuber (? – ?) császári és királyi tábori proto-medicus és Brambilla, ekkor udvari és főtörzssebész vonatkozó szabályzatának első változata: *Instruction für die bey den kaiserl. königl. Armeen und in den Feldspitälern angestellten Feld-Medicos und Staabs-Chirurgos*.¹⁸ Nem sokkal a szabályzat kiadása után, 1778. május 13-án birodalomszerte elrendelte a legfelsőbb katonai vezetés, hogy a még nem kellő végzettséggel rendelkező gyógyítók a szükséges vizsgákat letegyék.¹⁹

Az 1778-as *Instruction*... több szempontból is érdekes a katona-egészségügy és intézményrendszerének története vonatkozásában. Az egyik szembeszökő sajátosság az, hogy a szabályzat külön tábori medicusokat és chirurgusokat említ, hiszen a 18. században „katonaorvosokkal” kapcsolatban még nem alakult ki az egységes feladatrendszer, terminológia és koherens szakmai közösség – ebben az átmeneti időszakban egymás mellett élt a korábbi tábori egészségügyi ellátási modell és annak szóhasználat a modernizálódó hadsereg szervezet által kikényszerített új struktúrákkal. A szóhasználatban eleinte a *Medicus* (orvos) és a *Feldscherer* (tábori borbélysebész) terminus *technicus* volt használatban, utóbbit a *Chirurgus* vagy *(Feld)Chirurg*, vagyis (tábori) sebész, esetleg *Wundarzt* (sebész/seborvos) megnevezés váltotta fel. Csak 1802-től vált általánossá a vonatkozó forrásokban a mindkét területtel foglalkozó gyógyítók számára az orvos (*Arzt*) titulus,²⁰ holott a képzésükben a sebészet, az anatómia és az orvostudomány alapvető ismeretei már korábban is egyaránt benne foglaltattak. Az egészségügyi személyzet ezen kettőssége nyilvánul meg abban is, hogy a dokumentumot vezető orvos és sebész közösen jegyzi.

Az *Instruction für die bey den kaiserl. königl. Armeen und in den Feldspitälern angestellten Feld-Medicos und Staabs-Chirurgos* nem egészen tíz oldalas szabályzat,²¹ melynek 35 pontja nem tér ki a katonaorvosi működés összes részletére, hanem a mai fogalmakkal értve tisztán a kereteket meghatározó stratégiai szintű dokumentum.

A gyógyítás intézményrendszereként ebben az 1778-as szabályzatban különítette el Brambilla a mozgó tábori kórházakat a stabil, békeidőben is működő intézményektől, meghatározva ezek reszortjának összefüggéseit és az ellátásban való speciális szerepüket. A mobil kórházakat (*fliegendes Lazarett*) a hadszíntér (esetleg hadgyakorlat) közelében kell felállítani a „maródiak” számára, akik tulajdonképpen akár orvosi beavatkozás nélkül is pár napon belül meggyógyulnak, illetve a nem nagyon súlyos betegségek, könnyű sebesülések kezelésére, adott esetben az akut esetek számára az elsősegély biztosítására. A kisebb állandó kórházak (a következő, 1779-ben közzétett szabályzatban²² már *Regimentsspital*, ezredkórház névvel illeti Brambilla e kategóriát) egy-egy laktanya krónikus beteg katonáit, vagy az akár több

¹⁸ Graffenhuber–Brambilla 1778. HM HIM Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) I. 1. General Commando (a továbbiakban: GC). 1778. 97. doboz. 34/29. Az írat mellékleteként őrzött szabályzat címlapja nem, csak a szöveg végén a két aláírás jelzi a szerzőket.

¹⁹ HL, I. 1. GC. 1778. 97. doboz. 34/40.

²⁰ Kirchenberger 1895, 15.

²¹ Graffenhuber–Brambilla 1778: i. m.

²² Brambilla 1779.

héten át gyógyuló sebesültjeit szolgálják, a nagyobbakat, a főkórházakat (Hauptspital) egyes helyőrségek, akár nagyobb régiók, vagyis több alakulat súlyosabb eseteinek gyógyítására rendelték, valamint békeidőben egyéb képzési, szervezési feladatokat is rendeltek hozzájuk. Ezt az egészségügyi ellátási és biztosítási hálózatot az 1788–1789-es török háborúk alatt is alkalmazták, a mozgósítás idejére kialakított ellátási hálózathoz – Takáts László kutatásai-
ból ismeretes – két állandó főkórházba ültették a szállítható, de hosszas kezelést igénylő sebesülteket és betegeket a bánati hadtesttől Aradon át Nagyváradra, a főseregtől pedig vízi úton a pesti kórházba. Szintén Takáts hivatkozott dolgozatában olvasható, hogy az 1780-as években kezdett kialakulni a mozgósítás idejére tervezett, az elegendőt megközelítő 10%-os kapacitás.²³ Az ellátás megfelelő szintjének megválasztása kapcsán pedig Brambilla már a terminus technicust bevezető Dominique-Jean Larrey (1766–1842) előtt néhány évvel felvetette a triázs²⁴ alapgondolatát, illetve a betegek/sebesültek „osztályozásának” néhány megfontolandó szempontját.

A következő évben közzétett, Instruction für die bey den kaiserl. königl. Armeen und in den Feldspitälern angestellten Feldchirurgen²⁵ című, már jóval bővebb kiadást Brambilla egyedül jegyezte. Brambilla (1778-as és) 1779-es rendszertervének célja, hogy a „külső betegségek” (sebek, sérülések), illetve a „belső betegségek” (szervi bajok) gyógyítói pontosan ismerjék saját feladataikat és kötelességeiket, valamint ezek elhanyagolása esetén felelősségre vonhatók legyenek. A két hivatás gyakorlói tehát együttesen alkotják a katonaeorvosi személyi állományt (Medico-chirurgischer Körper), a közöttük lévő szakmai különbségek azonban nem csupán tevékenységi körükben mutatkoznak meg, hanem a számukra előírt végzettségekben is.²⁶

A sebesült- vagy betegellátás alsóbb szintjén Brambilla 1779-ben differenciáltabban rendelkezik, elkülöníti az alakulatok szálláshelyén lévő kórházszátrakat és a mobil kórházakat. Utóbbiak a hadszíntér mögé telepített, minden eszközzel, felszereléssel ellátott szállítható, télen-nyáron egyaránt használható, fűthető, fából készült kórházbarakkok a hosszabb időn át tartó kezelés számára. Érdeemes megjegyezni, hogy korábban a hadjáratok során a súlyosabb sebesülteket a hadszíntér mögötti legközelebbi faluban szállásolták el ott, ahol sikerült, vagy hirtelenjében kialakított „gyengélkedőházakban”, vagyis magától értetődően nem kórházi körülmények között és nem feltétlenül a szakszerű gyógyítás és ápolás biztosításával. A betegszállításban a 18. század derekán még jelentős számban az invalidusok segédkeztek.²⁷ Az ezredkórházak és a főkórházak alapvető funkciója nem változott a korábbi rendelkezések óta, a hadsereg tábori egészségügyi rendszerének ezen elemei a békeidőben is működő intézményhálózatban tovább éltek, a jelentős katonai kórházak békeidőre szintén megmaradó főkórházi besorolást kaptak. Tehát ebben az esetben a hadiidőre létrehozott tábori ellátási szisztéma részben állandósult.

A tárgyalt két instrukció sok tekintetben kiforrott egészségügyi hálózatot és ellátást épít, mindazonáltal Brambilla a személyi állomány tekintetében az orvosokról aprólékosabban rendelkezett, az ápolók tevékenységével kapcsolatosan viszonylag kevés olvasható a dokumentumokban. Így a katonaeorvosi kar sokkal kisebb és szervezettebb, ebben az értelemben homogénebb közösséggé vált – még akkor is, ha adott esetben civil orvosok is tevékenyked-

²³ Takáts 1966, 51.

²⁴ Vö. Pogányné 2022, 45–46.

²⁵ Brambilla 1779: i. m.

²⁶ Vö. Brambilla 1779: i. m. 3–15.

²⁷ Beiträge zur... 1872, 69.

tek a katonai kórházakban. Munkájuk létfontosságú támogatói, az ápolók azonban létszámukban is nagyobb és összetételében színesebb csoportot alkotnak: még sokáig katonák, közlegények, szerzetesek, katonafeleségek és polgári segítők ápolták a betegeket a katonai ispotályokban. A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, és 1786. július 19-én kelt iratcsomó az az évi június 28-ai keltezésű udvari haditanácsi rendeletre hivatkozva a katonai kórházakban lábadozó legénységnek az invalidus közlegények díjazásával azonos zsoldért való foglalkoztatásáról döntött, illetve a gyógyulófélben lévő katonai pékek és molnárok konyhai munkára irányításáról rendelkezett.²⁸ Éppígy a még munkaképes, de igazoltan a sereg kötelékéből elbocsátott invalidusok, valamint az előzvegylt katonafeleségek esetében is.²⁹ 1789-ben az ápolóhiány orvoslására a harcoló seregek lábadozó sebesültjeit is ápolóként alkalmazták a tábori kórházakban, illetve éppen a pesti barakk-kórházban civil ápolók felvételéről is döntés született.³⁰

A fentebb vázolt szabályozás a katona-egészségügyi szolgálat működésének jogi alapja, ennek fejlődését – akár csak vázlatosan, a teljesség igénye nélkül – áttekintve, jól látható, hogy egyre határozottabb igény mutatkozott a megfelelő képzettséggel rendelkező katonaorvosok iránt. Ez egyrészt orvosi szaktudományos felkészültséget jelentett, másrészt azonban a hadsereg működésére vonatkozó tudás sem nélkülözhető a hadsereg doktorai esetében, így a civil orvospérezés önmagában már egyértelműen nem tudta a személyi állomány teljes kiképezését biztosítani.

A KATONAORVOS-KÉPZÉS ÖNÁLLÓ INTÉZMÉNYEI

A 18. század utolsó évtizedei teremtték meg a Habsburg Birodalomban a katonaorvos-képzés önálló intézményeit. II. József a gumpendorfi kaszárnyában, illetve az ott működő kicsiny katonai kórházban 1775-ben Franz Wolfgang Graffenhuber tábori protomedicus kezdeményezésére nyitotta meg az úgynevezett „Reinlein'scher Lehrkurs”, más néven Lehranstalt für die Behandlung der inneren Krankheiten und zum Erlernen der Militär-Arzneimittel³¹ elnevezésű katonaorvosi iskolát. A Jakob Reinlein (1744–1816), a gyakorlati orvostudomány rendes tanára, a katonai kórház törzsorvosa nevéhez fűződő, teljes egészében az ő személyéhez kötődő fél éves kurzus a hadsereg már gyakorló, rutinnal rendelkező sebeszeit, illetve civil seborvosait avatta be a belső betegségek gyógyításába, vagyis a medicina, az orvostudomány legfontosabb ismereteibe és a tábori gyógyszerellátás kérdéseibe.³² A tanfolyam tananyagát a korszak két alapvető és meglepően friss kézikönyve alkotta, az egyik Gerhard van Swieten: Kurze Beschreibung und Heilungsart der Krankheiten, welche am öftesten in dem Feldlager beobachtet werden című 1758-as munkája,³³ a másik pedig az Anton Freiherr von Störck (1731–1803) már a képzés megindulása után 1776-ban megjelent Medicinisch-praktischer Unterricht für die Feld- und Landwundärzte der österreichischen Staaten³⁴ elnevezésű kétkötetes korpusza.³⁵

²⁸ HL, I. 1. GC. 1786. 213. doboz. 34/80.

²⁹ Vö. HL, I. 1. GC. 1788. 252. doboz. 34/35., 197., 203., 241.; 1789. 271. doboz. 34/198., 216., 271., 284.

³⁰ Vö. HL, I. 1. GC. 1789. 271. doboz. 34/198., 284.

³¹ Habart 1896: i. m. 29.; Kirchenberger 1888, col. 123.

³² Hof- und Staats-Schematismus... 1781: i. m. 279., 298.

³³ Swieten 1758.

³⁴ Störck 1776.

³⁵ A két művet (némileg pontatlan címmel) említi: Offner–Killyen 2012, 6., a 2. sz. jegyzet.

Brambilla 1779-ben javasolta a féléves kurzus kibővítését két teljes tanév időtartamra, és teljes tanári kart rendelt az egyes szakterületek oktatására. Ekkortól működött a képzőhely „Anatomisch-medizinisch-chirurgischen Lehrkurs für Feldchirurgen”-ként.³⁶ Az új képzés 1781-ben indult, ám nem sokkal később bebizonyosodott, hogy a vidéki kaszányaépület – Gumpendorf akkor még nem Bécs kerülete, hanem önálló település volt –, nem alkalmas nagyobb hallgatói létszám befogadására, illetve a tanári kar számára méltó szálláshely biztosítására. Pedig az iskola modernizálásakor előadóterem, orvosi eszközök szertára és könyvtár is létesült az ingatlanban, az uralkodó pedig – erről a Beytrag zum Reichs-Postreuter 1781. június 11-ei számában olvasható híradás –, ugyanekkor, tehát még 1781. május 30-án a legújabb angol és francia sebészeti eszközök gyűjteményét, kötszereket, valamint anatómiai, orvosi és sebészeti szakkönyvkollekciónak adományozott a képzőhelynek.³⁷

Az új iskola 1785. november 7-én ünnepélyes keretek között nyitotta meg kapuit az Institutum Medico-chirurgicum Josephinum, az uralkodó nevére csak Josephinumként emlegetett reprezentatív palotában, illetve épületegyüttesben, amely több bezárás, reform és újraindítás után végül 1914-ig szolgálta a Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia katonaoorvos-képzését.

A jogi és tudományos képzési háttér kiépülésével párhuzamosan alakultak meg sorra a stabil, nem csak hadi időben, mozgósítás idején működő katonai kórházak szerte a Habsburg Birodalomban, amelyeknek nem csupán a császári sereg katonáinak és – mai fogalmunkkal élve – az igényjogosultak ellátása volt feladata, hanem szükség esetén a polgári lakosság gyógyítása is.

A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött – példaként kiemelt – iratok tanúsága szerint a katonai kórházak meglehetősen túlszűfoltak voltak. 1779. november 4-én például Győr katonai parancsnoka éppen erre hivatkozva kérte a Hadfőparancsnokságot, hogy a helyőrség számára új kórház épüljön, ezt a magyar főparancsnokság a következő katonai évre (az 1780–1781-es esztendőkre) tervbe is vette.³⁸ A nagyváradi garnizon számára új kórházépület emeléséről az 1780. november 11-ei rendelkezés intézkedett úgyszintén a helyőrség létszámának emelkedésére hivatkozva, Pozsony kórházáról 1781 márciusából datálódik irat.³⁹

Norma ablicentiationis, et provisio infirmorum militum címen jelent meg uralkodói rendelet 1781. június 28-án, amely a beteg katonák gyógykezeléséről a következőképpen rendelkezik: a beteg vagy sebesült katonák elsősorban a laktanyákban lévő gyengélkedőbe kerülnek, ha ott nem jutnak megfelelő ellátáshoz, akkor katonai kórházba kell őket szállítani. Amennyiben olyan súlyos az állapotuk, hogy a szállítás életük kockáztatásával járna, akkor a legközelebbi civil sebésznek kell őket kezelésébe vennie. A katonai kórházban az ellátás és a gyógyszerek költségeit a betegnek csak akkor kell megtérítenie, ha egészsége helyreállítása után saját ezredébe nem kerül vissza, mert ha alakulata szolgálatában marad, akkor még abban az esetben sem kell fizetnie gyógyításáért, ha erre anyagilag képes lenne.⁴⁰

A császár s király tehát új kórházakat alapított, és épületeket emeltetett Bécsben, Milánóban, Mantovában, Theresienstadtban, Königsgrätzben, Lembergben és Nagyszebenben; Prágában pedig a városban számos helyen szétszórtan elhelyezett betegek számára az 1773-ban fel-

³⁶ Flamm 2020, 139.

³⁷ Wien, vom 30. May [1781]. 1781, 1.

³⁸ HL, I. 1. GC. 1779. 101. doboz. 34/235., 240.

³⁹ HL, I. 1. GC. 1781. 119. doboz. 34/6., 13.

⁴⁰ Linzbauer 1853, 32–33.

osztatott jezsuita rend kollégiumában szervezett kórházat.⁴¹ Éppígy volt jezsuita kolostor adott otthont az újonnan kialakított pesti, brünni és olmützi Militärsptalnak. Közismert tény, hogy II. József számos szerzetesrendet osztatott fel egyházpolitikai intézkedései során, ezen megkérdőjelezhető rendelkezések azonban a katona-egészségügy számára annyiban mindenképpen pozitív hozadékkal rendelkeztek, hogy több új katonai kórház az így „használaton kívül került” ingatlanokban talált otthonra.⁴² (Fontos azonban azt is megemlíteni, hogy a katonai kórházakból az uralkodó nem zárta ki az egyházi szolgálatot, a katona-egészségügyi szabályzatok vonatkozó pontjai csak szóhasználatukban módosultak, ekkor is szem előtt tartották, hogy a tábori papok, lelkészek feladatai között az anyakönyvezés mellett a lelkigondozás, az „üdvösségre vezérlés” is szerepeljen. 1781. szeptember 26-án kelt levelében a főhadtanács arról tudósította az alakulatokat, hogy nem katolikus felcserek mellett protestáns lelkészek is teljesíthetnek szolgálatot a katonai kórházakban.⁴³)

KATONAI KÓRHÁZAK AZ EGYKORI PEST-BUDÁN

A mai Budapest területén a 18. század utolsó évtizedeiben több katonai kórház is működött.

A pesti katonai kórház – a helytartóság és a magisztrátus levelezéséből ismeretes –, még 1781 telének beállta előtt, ősszel kívánták megnyitni eredendően a Gyulay-ezred betegeinek gyógyítását szolgáló, akik korábban városszerte polgári házaknál voltak elszállásolva.⁴⁴ A pesti volt jezsuita kollégium a mai Semmelweis és a Kossuth Lajos utca sarkán állt, itt működött a kórház⁴⁵ 1783-ig. Ezekben az esztendőkből 50 ágyra volt rendszeresítve az ispotály, de volt időszak, amikor 600 beteget ápolt,⁴⁶ gyógyszerháza pedig a budai oldalon lévő katonai kórház, illetve a város lakosságát is ellátta.⁴⁷ (Az ispotály hajdani épületét 1894-ben a mai Kossuth Lajos utca kiszélesítése miatt lebontották, addig azonban története több érdekes orvostörténeti adalékkal is szolgál. 1784–1785-ben alapos felújítási, átépítési munkálatok kezdődtek, 1786 novemberétől pedig a Budáról Pestre költöztetett királyi magyar egyetem működött falai között egészen az 1884. év elejéig. Egy időben Semmelweis Ignác szülészeti klinikájának is otthont adott a volt kollégium második emelete,⁴⁸ illetve itt helyezték el a dekanátust, az elméleti oktatást nyújtó tanszékeket, a bonctani múzeumot, „mindezt a szerzetesi cellákból és folyosókból úgy, ahogy átalakított helyiségekben; itt szorongott egyik a másik hátán”.⁴⁹ Az anyák megmentőjének itteni szolgálata emlékére kapta meg az utca Semmelweis nevét 1906-ban.⁵⁰ Az orvostörténeti szakirodalom azonban azt is megörökítette a patinás házzal kapcsolatban, hogy egyik földszinti terme a „szakmai alapítóatyá”, Brambilla mellszobrával volt díszítve.⁵¹)

⁴¹ Brambilla 1790, 16.

⁴² Vö. HL, I. 1. GC. 1785. 183. doboz. 34/6., 24., 26., 42., 55., 66., 90., 101., 102., 104., 107., 108., 113–116., 125., 131., 137., 140., 145., 150.; 1786. 213. doboz. 34/14., 40., 59., 111.; 1788. 252. doboz. 34/78., 245., 294.

⁴³ HL, I. 1. GC. 1781. 119. doboz. 34/72.

⁴⁴ HL, I. 1. GC. 1781. 119. doboz. 34/36. Pest, 1781. május hónapja.

⁴⁵ Kirchenberger 1896, 15.

⁴⁶ Takáts 1976, 260.

⁴⁷ Engländerné 1930, 98.

⁴⁸ Engländerné 1929, 896.; Győry 1936, 132., 138., 653., 714.

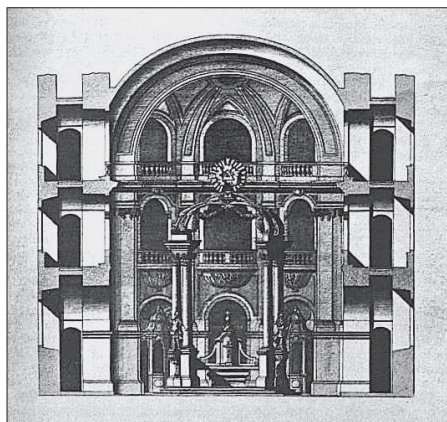
⁴⁹ Az orvostudomány... 1924, 9.

⁵⁰ Budapest teljes utcanévlexikona 1998, 341.

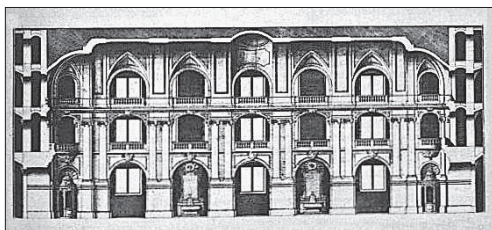
⁵¹ Az orvostudomány... 1924: i. m.

Az egykori jezsuita kollégium épületétől magához a kórházhoz visszatérve: az 1783. július 10-én kelt uralkodói rendelet alapján az ispotály és a tábori gyógyszerraktár az Invalidusház egyik szárnyába költözött be, és ezzel meg is kezdődött a Militárspital évszázados hosszú vándorútja számos telephely érintésével.⁵²

Az Udvari Haditanács 1784. május 26-ai keltezésű levele tájékoztatta a pozsonyi magyar főparancsnokságot arról, hogy az elfogadott tervek szerint a palotán belül lévő és Szent György katonavértanú tiszteletére szentelt templomban közbülső földem megépítésével alakítják ki a kórtermeket. Az utolsó szentmisét 1784. március 22-én celebrálták az Invalidus-palota templomában, a május 8-án készült leltár alapján július 28-án árvereztek el a felszereléseket. Schoen Arnold vonatkozó tanulmányából az is tudható, hogy a Segítő Szűz Mária és a Szent István mellékoltárképek a továbbiakban az ingatlanban kialakított kaszárnya kórházának kápolnáját díszítették.⁵³ Tehát a Szent György-templom megszüntetése mellett sem maradt az objektum kápolna és tábori papi szolgálat nélkül. Mindez Johann Heinrich von Kerens (1725–1792) bécsújhelyi püspök és első apostoli tábori vikárius⁵⁴ engedélyével történt, aki a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött és 1784. június 15-én kelt levelében kijelentette, hogy nincs akadálya a templom más célú használatának, hiszen az egyáltalán nem volt ünnepélyesen felszentelve, azt azonban kikötötte, hogy a Szent György-oltárt a budai tábori püspöknek adják át.⁵⁵ Megjegyzendő, hogy az egykori templom mindmáig nem kapta vissza eredeti funkcióját, jelenleg a fővárosi közgyűlések helyszínéül szolgál.

2. kép Az Invalidus-ház Szent György-temploma⁵⁶

3. kép A templom hosszmetsete⁵⁷

⁵² Vö. Pogányné 2019, 9–30.

⁵³ HL, I. 1. GC. 1784. 164. doboz. 34/48.; Mihók 2018, 134.; Schoen 1930a, 108–109.

⁵⁴ Bischof Johann Heinrich von Kerens.

⁵⁵ HL, I. 1. GC. 1784. 164. doboz. 34/54.

⁵⁶ Schoen 1930b, 107.

⁵⁷ Az Invalidus-templom hosszúsági keresztmetsete [Grafika] / Martinelli terve, Kleiner rézmetsetei 1739-ből a Budapest Székesfővárosi Múzeumban. Schoen 1930b: i. m. 47.; Schoena 1930: i. m. 109.

A pesti Militärspital jóval a helyőrségi kórházi rang és feladatrendszer 1808-ban történt hivatalos, szabályzatban való rendszerezése⁵⁸ előtt – már 1785-ben – több hasonló lazarettel, például a budaival⁵⁹ és a szegedivel⁶⁰ együtt helyőrségi kórházként, Garnisonsspitalként említődik csupán annak jogán, hogy egyetlen ezredhez való kötődése az évek során megszűnt, és a Pesten állomásozó összes alakulat egészségügyi és 1784-től gyógyszer-logisztikai ellátása hárult rá. Jogállása, függősége, működése azonban ekkor még nem különbözött a többi katonai kórházétól, de a budai „társintézmény”-nyel összehasonlítva, annál sokkal jelentősebbnek nevezték.⁶¹

1790 és 1793 között olyan sokszor változott, hogy melyik német és magyar ezredek, alakulatok voltak Pesten elszállásolva, és olyan sok sebesültet, illetve beteget kellett a városban ellátni, hogy 1794. január 1-jei hatállyal az ezredkórházat immáron szervezeti formáját tekintve „valódi” helyőrségi kórházzá fejlesztették. Ekkor vált a korábban ezredparancsnok alárendeltségben működő szervezeti elem önálló alakulattá, vezető állománya egy százados, egy főtitst és egy számvevőtiszt lett. Balthasar Molitor (1741–1801 után) tábori fősebesz a kórházfejlesztésre, illetve a szükséges orvosi eszközök beszerzésére 1795 októberéig 700 forintot különített el. Az 1796 áprilisáig tartó időszakban a pesti helyőrségi kórház összesen 1000 forint felhasználásról számolt be.⁶² A kórház rangját és kihasználtságát igazolja az az 1797. március 10-én kelt és a magyarországi főhadparancsnokságnak címzett feljegyzés, amely szerint akkor az intézményben 614 beteget ápoltak, holott az eredeti tervek mindösszesen 250 fős kapacitással számoltak, így a helyszűke miatt egy-egy ágyon ketten voltak kénytelenek osztozni. A lábadozókat túl korán kell kiengedni a kórházból, így nagy részük néhány nap múlva olyan állapotba kerül, hogy újra fel kell őket venni. A túlszűfolttság miatt a betegápolóként szolgálók maguk is rövidesen az ápolásra szorulóak közé kerülnek. Az épület egyik szárnyában a szekeresezred legénysége kapott elhelyezést, de a zsúfolttság náluk is komoly egészségügyi kockázattal és járványveszéllyel járt, éppígy veszélyt jelentett az épületben működő katonai raktár nagy forgalma is. Ez rövidesen azt eredményezi – olvasható az iratban –, hogy a kórházi betegek száma mintegy 900 főre fog emelkedni. A helyőrségi kórház parancsnoka azt javasolta, hogy a tábori kórház (Lagerspital, ld. alább) akkor részben raktárként működő, részben használaton kívüli részébe helyezzenek át betegeket, mivel a városban megfelelő üres ingatlanról nem tud.⁶³ A hiányzó ápolószemélyzet pótlására 1797. március 31-én a bécsi főhadparancsnokság rendelte el, hogy rekrutákat vagy erre fizikailag alkalmas invalidusokat vezényeljenek a pesti (és hasonló nehézségek miatt) a budai katonai kórházba is, illetve civil vagy már nyugállományba helyezett orvosok felvételét is javasolta.⁶⁴ Ekkoriban Carl Haberlein volt Buda tábori törzsorvosa, Pesté pedig Balthasar Molitor, aki az 1795-ös adatközlés szerint a Josephinum levelező tagja.⁶⁵ Molitor 1785-ben a budai Esterházy Miklós ezredorvosa volt,⁶⁶ és 1793-tól szolgált Pesten.⁶⁷

⁵⁸ Militär-Sanitäts-Reglement 1808.

⁵⁹ HL, I. 1. GC. 1785. 183. doboz. 34/48.

⁶⁰ HL, I. 1. GC. 1785. 183. doboz. 34/34.

⁶¹ HL, I. 1. GC. 1784. 164. doboz. 34/127.; HL, I. 1. GC. 1786. 213. doboz. 34/109.; HL, I. 1. GC. 1791. 324. doboz. 34/21., 51., 53.

⁶² HL, I. 1. GC. 1796. 474. doboz. 34/15., 79.

⁶³ HL, I. 1. GC. 1797. 490. doboz. 34/64.

⁶⁴ HL, I. 1. GC. 1797. 490. doboz. 34/82., 86., 90., 138.

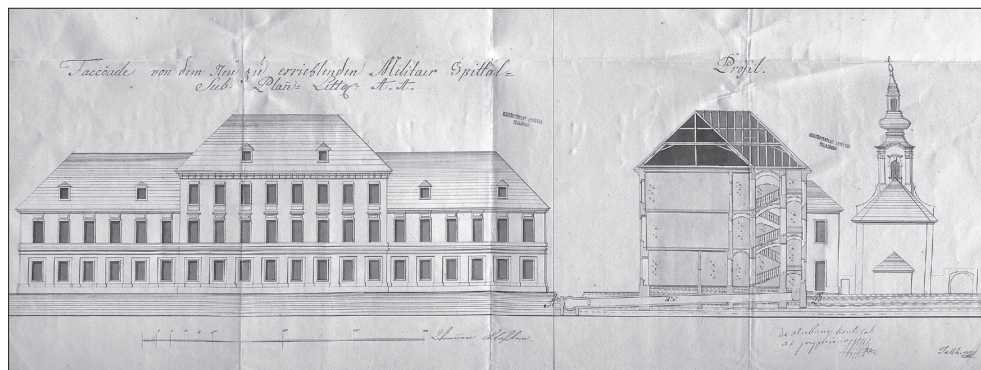
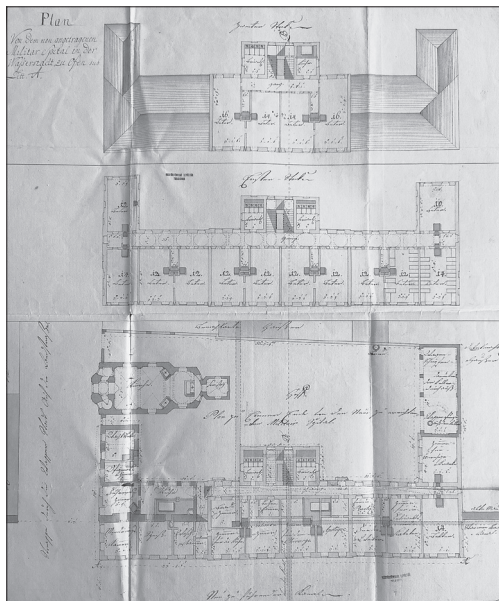
⁶⁵ Oesterreichischer Militär-Almanach 1795, 251., 254.; Uo. 1798, 196., 198.

⁶⁶ HL, I. 1. GC. 1785. 184. doboz. 34/104.

⁶⁷ Oesterreichischer Militär-Almanach 1793, 226.

A vonatkozó szakirodalmi feldolgozás utólagos adatközlése szerint évente mintegy 5000 katonát gyógyított a pesti helyőrségi kórház, amely – ahogyan a levéltári iratban is olvasható – „a helyőrség nagy létszáma miatt meglehetősen zsúfolt volt. A zsúfoltságon nem segített a másik pesti katonai kórház, a Duna mellett [...] II. József idején felállított tábori kórház sem, mert annak megközelítése, állapota és felszerelése nem volt megfelelő”.⁶⁸

A budai katonai kórház gyökereit Engländerné Brüll Klára vonatkozó publikációjában a 17. század utolsó évtizedeiig vezeti vissza. Még a Buda visszafoglalására összegyűlt sereg számára létesült tábori kórház 1686-ban a mai budapesti Corvin téren, amely eredetileg a kapucinusok kertje volt,⁶⁹ ezt 1688-ban költöztette át királyi leirat Pestre,⁷⁰ de későbbi sorsáról nem ismert adatokat.⁷¹ Budán a harcok után szerveződött másik lazarett a Vízivárosban, amely a Fő utca és a mai Bem József utca sarkán⁷² állt, és „tulajdonképpen a pesti katonai kórháznak volt a fiókja. II. József alatt kétemeletes kórházzá bővítették ki: nyolc kórterem volt az első, ugyancsak nyolc kórterem a második emeleten. A földszinten a gyógyszertár, az orvosi és személynézet lakások voltak elhelyezve, volt egy szülőszobája is katonatisztek feleségei számára”. A Hadtörténelmi Levéltár őrzi azt az 1786. június 11-ei iratot, amelyben a Brambilla által elrendelt építkezés, a feloszlatott Ágoston-rendi kolostor átépítésének tervrajza megérkezett a budai várparancsnokságra, a tervrajzok 1786. február 26-áról datálódnak.

4. kép Az átépítés tervrajza (alaprajzok és homlokzati)⁷³

⁶⁸ Nagy 1975, 419.

⁶⁹ Budapest teljes utcanévlexikona 1998: i. m. 103.

⁷⁰ Engländerné 1929: i. m. 296–297.

⁷¹ Uo. 413–414.

⁷² Budapest teljes utcanévlexikona 1998: i. m. 223., 264., 300.

⁷³ HL, I. 1. GC. 1786. 213. doboz. 34/66. Bécs, 1786. június 11.

Az építészeti tervhez csatolt levelekből az is tudható, hogy a budai várparancsnokságtól a településnek átadott ingatlan átépítésével 160 főre tervezték a lazarettet, szükség esetén azonban 220 beteg elhelyezésére is bővíthető kapacitással. Az átlagosan 204 ágyas épület költsége 43 650 forint 37 krajcár, a takarékosabb változat szerint 42 803 forint és 11 krajcár. Brambilla szót emelt a spórolás és a túlzott zsúfoltság ellen, amely már a gyógyító munka rovására ment volna, és utasította az Esterházy ezred akkori ezredorvosát, Molitort, hogy kövesse a bécsi katonai kórház szabályzatában foglaltakat.⁷⁴ Egy későbbi számítás szerint a kórház fenntartására, illetve javításokra az első tíz esztendőben évi 247 forintot és 48 krajcárt, a 10-12. esztendőben pedig újabb 400 forintot kell fordítani. Ebben a kalkulációban azok a szakanyagok nem szerepelnek, amelyeket a katonai ellátóraktárból (Militär-Verpflegsmagazin) kellett biztosítani az intézmény számára,⁷⁵ illetve a városban működő korábbi kórházból terveztek átvenni.⁷⁶

A budai Militärsptallal elhelyezését illetően 1785-ben még a budai ferences kolostor épületében gondolkodott a magyarországi főhadparancsnokság,⁷⁷ az ágostonos kolostor mellett végül a budai főorvos (Stadtmedicus), utóbb országos főorvos Vezza Gábor (1728–1799), illetve az Esterházy Miklós ezred orvosa, Molitor javaslatára döntöttek.⁷⁸

II. József intézkedései hozták létre a kiscelli kórházat is, ahol ma a Kiscelli Múzeum működik. Az épület a 18. század derekára készült el, és eredetileg trinitarius kápolna, illetve kolostor volt, melyet a kalapos király 1783-ban feloszlattott, és katonai használatba adott. Az ingatlan 1786-tól működött katonai ispotályként.⁷⁹ A volt kolostorépület földszintjén 14 kórterem, fürdőhelyiségek és a kiszolgálóhelyiségek nyertek elhelyezést, az emeleten pedig 23 kórterem. Az intézmény elsődleges célja szerint tartalékkórházként működött mozgósítás vagy járvány idején.⁸⁰ Egy 1789. december 9-én kelt jelentés szerint a laktanyában összesen 300 főt lehet elszállásolni, szükségkórházi hasznosítás esetén 250 beteget és 50 fős személyzetet tud fogadni.⁸¹

A 18–19. század fordulóján, leginkább a törökök elleni hadjáratokhoz és utóbb a napóleoni háborúkhoz kötődő nemesi felkelések idején volt jelentős szerepe az úgynevezett Lagerspitalnak is a Soroksári-Duna-parton. 1784. október 24-én született rendelkezés arról, hogy Pest városán kívül, a vesztőhelyen túl négy, egyenként 300 betegre méretezett fabarakkból álló ispotály épüljön. (Az uralkodói elhatározás megszületése és az első tervvariáció elkészülte után két évvel az építkezés még nem kezdődött meg, sőt felvetődött az is, hogy új helyszínt kellene keresni az intézménynek, hiszen a Duna-parton jelentős földmunkákat kellett végezni, és az épületek komoly alapozásra húzhatók csak fel. Mindez pedig jelentős többletköltséggel járt. Az épületegyüttes végül az eredeti helyszínen készült el, és még a 19. század derekán megjelent városleírásokban is szerepelt. Franz Schams 1821-ben megjelent könyve a Lagerspital kapcsán alapítóként megemlíti II. Józsefet, indítékként pedig a török háborúkat hozza fel, illetve a Pest környéki hadgyakorlatok alatti jelentős használatra utal. De a fenntartás magas költségeit, a logisztikai, ellátási nehézségeket sem hallgatja el olvasója előtt. A tábori kórház valóban a hadgyakorlatok

⁷⁴ HL, I. 1. GC. 1786. 213. doboz. 34/66. Az iratösszeállítás dátuma: 1786. június 21.

⁷⁵ HL, I. 1. GC. 1786. 213. doboz. 34/76. Buda, 1786. július 8.; 34/102. Buda, 1786. július 8.

⁷⁶ HL, I. 1. GC. 1786. 213. doboz. 34/106. Bécs, 1786. augusztus 23.

⁷⁷ HL, I. 1. GC. 1785. 183. doboz. 34/26., 42., 45., 55.

⁷⁸ HL, I. 1. GC. 1785. 184. doboz. 34/104.

⁷⁹ Engländerné 1929: i. m. 936.

⁸⁰ Sági 2000, 1195–1196.

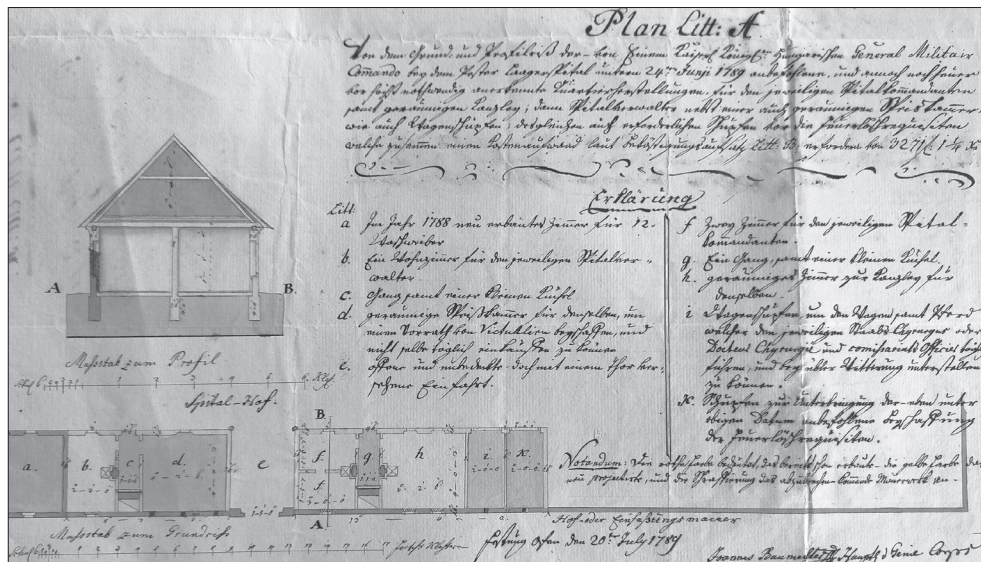
⁸¹ HL, I. 1. GC. 1789. 198. doboz. 34/380.

egészségügyi biztosításának céljával jött létre, végül a napóleoni háborúkban is jelentős kihasználtsággal működött, azonban még a tervezési folyamat során célkitűzésként az is megfogalmazódott, hogy a mozgósításokon kívül raktárként lehet hasznosítani, így nem „kalyibákra”, hanem igazi faházakra lett szükség.⁸³⁾

Az intézmény „tartalékkórházi” szerepét igazolja, hogy 1788-ban több távoli laktanya ispotályából, például Péterváradról, Apatinról vagy Zomborról számos krónikus és venereás betegségben szenvedő katonát szállítottak Pestre a Lagerspitalba, hiszen ott a megfelelő orvosi eszközök, személyzet és 1000 főre bővíthető kapacitás állt rendelkezésre.⁸⁴⁾

De még ez sem volt elegendő a nagy mennyiségű beteg elszállásolására, így még ugyanabban az esztendőben az udvari kancellária és Pest magisztrátusa megállapodott abban, hogy az 1786 óta épülő és a magyar köztudatban a gyűlölt Neugebäudeként ismert ingatlanban is ideiglenesen katonai kórház működjék.⁸⁵⁾ (Az ingatlanban 1852-ben úgyszintén katonai kórházat rendeztek be, ekkor a pesti helyőrségi kórház fiókéntézménye volt.⁸⁶⁾

Az Újépület történetéből érdemes megemlíteni, hogy a török háborúk miatt az építkezés megszakadt, így csak egy része volt ekkor használható. Az épület terve még akkor fogalmazódott meg az uralkodóban, amikor Bécsben is hasonló építkezésekbe fogott, terveit ugyanaz a Canevale készítette, akinek nevéhez a bécsi Josephinum palotája, a katonaorvosi iskola is fűződik. A tervek szerint „neveztek Kincstári épületnek (Acerial Gebäude), Közellátási épületnek (Allgemeines Versorgungshaus), majd egyszerűen Újépületnek (Neugebäude). A korabeli találgatások szerint állami börtönnek vagy erődítménynek szánták. A 19. század elején Rainer főherceg szerint II. József »egy szülőotthonnal, tébolydával, lelencház-

5. kép A pesti Lagerspital tervrajza⁸²⁾

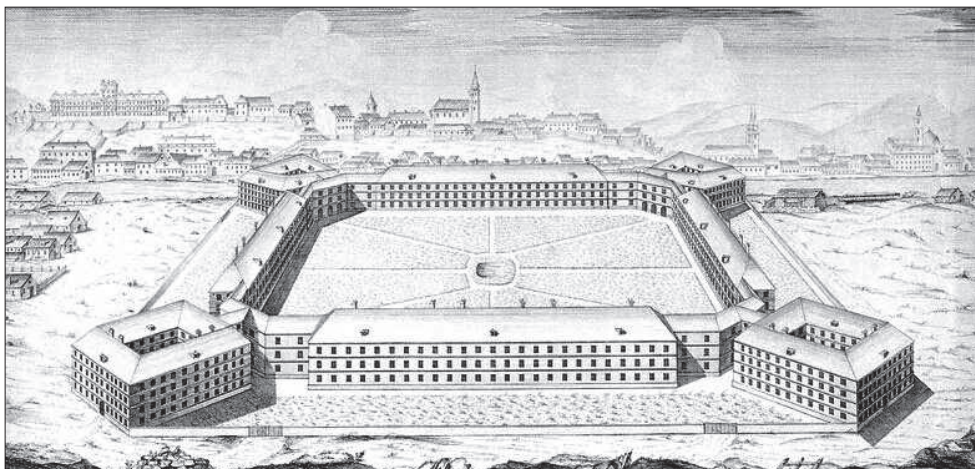
⁸²⁾ HL. I. 1. GC. 1789. 271. doboz. 34/298.

⁸³⁾ HL, I. 1. GC. 1784. 164. doboz. 34/125.; HL, I. 1. GC. 1786. 213. doboz. 34/123.

⁸⁴⁾ HL, I. 1. GC. 1788. 252. doboz. 34/194.

⁸⁵⁾ HL, I. 1. GC. 1788. 252. doboz. 34/291.

⁸⁶⁾ HL. I. 2. III. Armee Commando. 1853. 1830. doboz. Präs. 30., 35., 40., 60., 68.

6. kép Az Újépület⁸⁷

zal és járvány osztállyal egybekötött közkórházat» akart létesíteni... Az Újépület közcélú rendeltetése – akár katonai kórház, akár polgári, karitatív intézmény elhelyezésére szolgált volna – nagyban meghatározta alaprajzát, rendszerét”.⁸⁸

AZ INVALIDUS-HÁZ SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE

Természetesen Pest-Buda katonai egészségügyi intézményei között kiemelt jelentőségű az Invalidus-ház, amelynek fő profilja azonban nem a gyógyítás, hanem a szociális ellátás volt. Mindezzel együtt az intézet lakói, az eredeti alapító, Széchényi György (1605–1695) esztergomi érsek szándéka szerint a törökellenes harcokban részt vett katonák, illetve hitveseik és gyermekeik számára orvosi ellátás is biztosított volt. A menhely saját kórházát azonban a szabályzatok értelmében csak a kiérdemesült katonák vehették igénybe.⁸⁹

A sok-sok évtizeden keresztül készült épület – a mai budapesti városházáról van szó –, végül hatalmas és reprezentatív palota lett, az „1741-dik esztendőben személyesen megnézegették e’ nevezetes épületet néhai Ferentz Tsászárs, és M. Terézia Királyné, s’ azt mondták az akkor nagy számmal benne lakott öreg Katonáknak: hogy nékiek szebb lakó helyek vólna, mint magának a Tsászárnénak” – ahogyan Vályi András országleírása emléket állított az eseménynek.⁹⁰

Az épületből a rokkant katonák – családtagjaikkal és a személyzettel együtt 1782. október 31-ei adatközlés alapján 1834 fő volt a ház állománya⁹¹ –, elköltöztetését rendelte el az uralkodó. Az Udvari Haditanács 1783. július 11-én kelt levelében tájékoztatott arról, hogy II. József a pesti intézményből a túlszűfolttság miatt a nem feltétlenül Pesten ellátandó lakók egy részét éppen használaton kívüli erődítményekbe, például Szigetvár vagy Leopoldstadt katonai épületeibe rendelte áthelyezni. Végül az Invalidus-ház 1784. július 21-én Nagyszombatba

⁸⁷ Coquereau 2000.

⁸⁸ Kelényi 2005, 61–62.

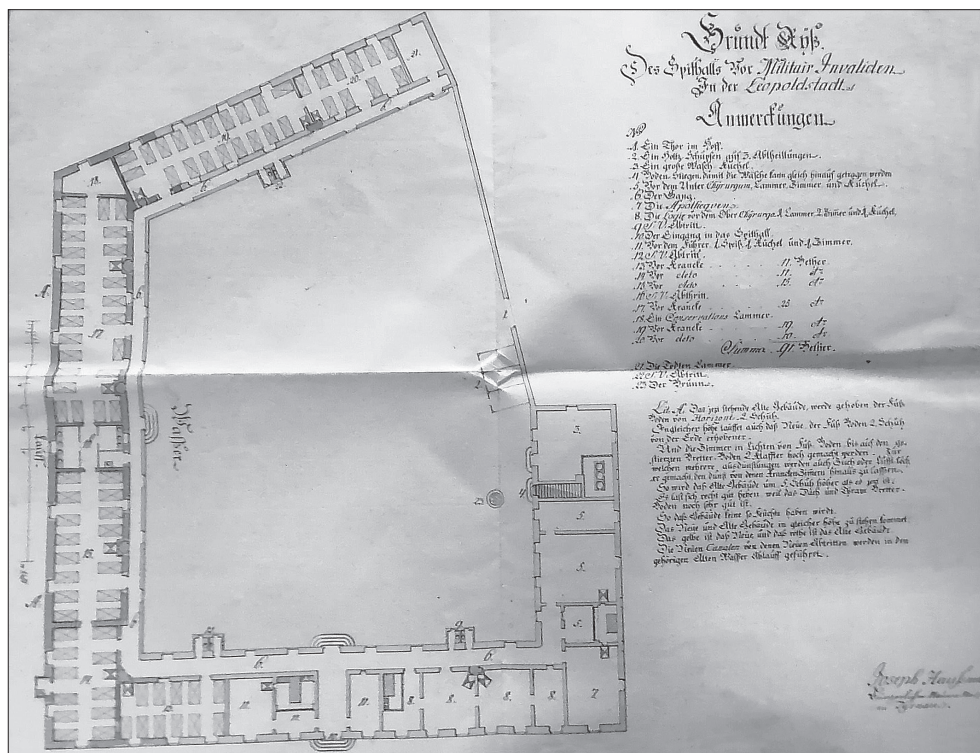
⁸⁹ Mihók 2018: i. m. 135.

⁹⁰ Vályi 1799, 74.

⁹¹ HL, I. 1. GC. 1782. 128. doboz. 16/490.

(Tyrnau) és fiókéntézményként előző napon, július 20-án Lipótvárra került a betegápolói szolgálatot teljesítő irgalmasrendi szerzetesekkel együtt.⁹² Az elszállásolt katonák számára munkát a rokkantházhoz csatlakozó szövőműhely (is) biztosított, az intézmény áthelyezése erre is kiterjedt.⁹³ Az ottani korábbi egyházi ingatlanok átépítésére tízezer forintot különített el a Haditanács.⁹⁴

A lipótvári újonnan kialakított részlegben az 1784. február 13-án kelt szabályzat szerint a parancsnok, egy számvevőfőnök, egy törzssebész (Staabschirurgus) és egy fősebész (Oberchirurgus), valamint egy alfelcser (Unterfeldscherer), egy őrmester, hat százados és tíz főnök, illetve 750 altiszt vagy közlegény nyert elhelyezést. Általában 100 invalidusra volt szokás öt beteget számolni, mivel azonban itt sok gyenge egészségi állapotú és idős katona lakott, tízszázalékos, vagyis 70-80 ágyas kórházi kapacitást terveztek.⁹⁵ Pestről 1784-ben 380 személy költözött át egy fő- és egy alorvos kíséretében.⁹⁶

7. kép A lipótvári rokkantház kórházának tervrajza⁹⁷

⁹² HL, I. 1. GC. 1783. 148. doboz. 30/101.; 1784. 163. doboz. 30/228.

⁹³ HL, I. 1. GC. 1784. 163. doboz. 30/95.

⁹⁴ HL, I. 1. GC. 1783. 148. doboz. 30/58., 101., 120., 140., 164.

⁹⁵ HL, I. 1. GC. 1784. 163. doboz. 30/37.

⁹⁶ HL, I. 1. GC. 1784. 163. doboz. 30/100.

⁹⁷ HL, I. 1. GC. 1784. 163. doboz. 30/37.

A pesti rokkantház lakói közül összesen 1237 fő települt át Nagyszombatba, orvosi ellátásukat egy törzsorvos és egy alorvos biztosította.⁹⁸ A nagyszombati elhelyezés kérdésében az ekkoriban feloszlott trinitárius vagy ferences rendházak épülete jött szóba. Utóbbiban 1912 fő számára lehetett volna helyet biztosítani, a Szentháromságot nevében viselő rabkiváltó rend volt kolostora ezzel szemben 2018 személy részére szolgált otthonul.⁹⁹

Az 1784. április 22-én kelt legfelsőbb elhatározás intézkedett a rokkantházban ápolott elmebetegek elhelyezéséről is. Azokat a személyeket, akiknél a gyógyulás reménye fennállt, az alakulatuk szerinti illetékes katonai kórházba vagy másik invalidusházba, a gyógyíthatatlanokat pedig a bécsi elmegyógyintézetbe irányították.¹⁰⁰ A pesti Invalidus-házban az 1784. április 13-án kelt tervek szerint a teljes állomány, vagyis aktuálisan 2057 személy közül 440-en maradtak még vissza, egy medicusra és egy fősebészre bízva.¹⁰¹ A gyógyíthatatlan elmebetegeket (15 tisztet, 39 altisztet, illetve közlegényt, három gyermeket és két asszonyt) a bécsi első pszichiátriai klinikára, az ebben az évben megnyitott úgynevezett Narrenturmba adták át további gondozásra.¹⁰²

A katonai rokkantház saját gyógyszerkészletét, eszközeit, felszereléseit a kiköltözéskor Giovanni Alessandro Brambilla és az Udvari Haditanács rendelkezésére más katonai alakulatok között osztották fel, sőt a levéltári forrásokból még az is tudható, hogy egy részük a gumpendorfi katonarorvosi iskolába került, a felesleges készleteket pedig elárverezték.¹⁰³

A császári sereg hivatalos sematizmusának első kötete az 1790-es esztendő adatait tartalmazza, az invalidus-házak között pedig Pest újra szerepel.¹⁰⁴ Egy másik korabeli forrás részletes adatokat is közöl az intézményről: az ott szolgáló 16 felcserre 1715 személy orvosi ellátása hárult, ami orvosonként több mint száz főt jelentett. A Habsburg Birodalom bécsi és prágai intézményében ez az arány ekkor mintegy 80 volt. A németalföldi Roermondban pedig egy ezredsebész és négy felcser 410 invalidust kezelte.¹⁰⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a sematizmusok a 19. század elejétől újra folyamatosan jegyzik a pesti rokkantházat.¹⁰⁶

ÖSSZEFOGLALÁS

Összességében elmondható, hogy a 18. század utolsó évtizedeire már nagy létszámú alakulatok voltak Pesten, Budán (illetve Óbudán) bekvarterizva, és a katonának birodalomszerte sok feladatot adtak a korszak fegyveres konfliktusai, elsősorban a még ekkor is tartó törökellenes hadjáratok, valamint a napóleoni háborúk. A katona-egészségügy szervezettsége pedig szükségszerűen kellett, hogy kiteljesedjék, kialakult a terület megfelelő szabályozása és a szakképzés, egyre több képzett katonarorvosra volt szükség a mozgósítás idején, illetve békeidőben is. A mai Budapest területén működő katonai kórházak az 1780-as és 1790-es években kialakult rendszere sok évtizeden keresztül szolgált a magyarországi katonákat, közülük akadtak olyanok is, amelyek akár a legutóbbi időkig fennmaradtak, és több évszázados hagyományokra épülnek. A budai katonai kórház végül 2006 decemberében

⁹⁸ HL, I. 1. GC. 1784. 163. doboz. 30/100.

⁹⁹ HL, I. 1. GC. 1784. 163. doboz. 30/24.

¹⁰⁰ HL, I. 1. GC. 1786. 213. doboz. 34/122.

¹⁰¹ HL, I. 1. GC. 1784. 163. doboz. 30/100.

¹⁰² HL, I. 1. GC. 1784. 163. doboz. 30/110.

¹⁰³ HL, I. 1. GC. 1785. 183. doboz. 34/36. Wien, 1785. március 30.

¹⁰⁴ Oesterreichischer Militär-Almanach 1790, 95.

¹⁰⁵ John 1790, 103.

¹⁰⁶ Oesterrischer Militär-Almanach für das Jahr 1803, 251.; Oesterrische Militäer-Almanach 1804, 355.

került ki a hadrendből,¹⁰⁷ a pesti Miltärspital pedig 2023. január 1-jével került Észak-pesti Centrumkórház – Honvédkórház néven a teljes magyar egészségügy intézményeként a Belügyminisztérium alárendeltségébe, megtartva honvédségi egészségügyi bázisintézmény feladatait is. Nem véletlen tehát, hogy élete végén II. József büszkeséggel és elégedettséggel tekintett vissza a katonae-gészségügy terén végzett fejlesztésekre: „Ezek a kórházak örökre fennmaradnak, mert szükségességük az emberi test esendőségéből következik, amely csak az emberiséggel együtt fog megszűnni.”¹⁰⁸

FELHASZNÁLT IRODALOM

Szakirodalom

- *A nemzetközi orvosi congressus katonae-gészségügyi szakosztályából.* Honvédorvos, XXII. évf. 1909/6.
- *Az orvostudomány magyar mesterei.* Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata, Budapest, 1924.
- *Beiträge zur Geschichte des österreichischen Heerwesens.* Seidel und Sohn, Wien, 1872.
- Binder, Michaela: *Der Soldatenfriedhof in der Marchettigasse in Wien.* Museen der Stadt Wien – Stadtarcheologie, Wien, 2012.
- Bischof Johann Heinrich von Kerens. In: Gedächtnis des Landes. https://www.gedaechtnisdeslandes.at/personen/action/show/controller/Person/?tx_gdl_gdl%5Bperson%5d=1201 (Letöltés időpontja: 2023. 10. 12.)
- Brambilla, Giovanni Alessandro: *Instruction für die bey den kaiserl. königl. Armeen, und in den Feldspitalern angestellten Feldchirurgen.* Trattner, Wien, 1779.
- Brambilla, Giovanni Alessandro: *Rede auf den Tod des Kaisers Joseph II.* Gräffer und Alberti, Wien, 1790.
- *Budapest teljes utcanévlexikona.* Dinasztia – Gemini Budapest Kiadó, Budapest, 1998.
- Clodfelter, Micheal: *Warfare and Armed Conflicts. A Statistical Encyclopedia of Casulty and Other Figures, 1492–2007.* 3rd ed. McFarland & Company, London, 2008.
- Coquereau: A pesti Újépület (tusrajz). In: Haza és haladás. A reformkortól a kiegyezésig (1790–1867). Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest, 2000. <https://mek.oszk.hu/01900/01903/html/cd7/kepek/muveszetek/mt061rgy95067.jpg> (Letöltés időpontja: 2024. 11. 15.)
- *Des Regulaments und Ordnung für gesamte Kaiserl. Königl. Cuirassiers- und Dragoner-Regimenter.* Ghelen, Wien, 1751.
- Engländerné Brüll Klára: *Orvosok és kórházak Pest-Budán a legrégibb időktől a város egyesítéséig.* Gyógyászat, 69. évf. 1929.
- Engländerné Brüll Klára: *Orvosok és kórházak Pest-Budán.* Novák Rudolf és Társa Tudományos Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1930.
- Federle, Heidelinde: *Militärmedizin im 18. Jahrhundert.* Pallasch, 2002/13., 51–62.
- Flamm, Heinz: *Das Werden des österreichischen Sanitätswesens – vor 250 Jahren das „Sanitäts-Hauptnormativ“, vor 150 Jahren das „Reichs-Sanitätsgesetz“.* Wiener Klinische Wochenschrift, 2020/4., 115–152.

¹⁰⁷ Brambilla 1790: i. m. 15., 16., 22–24.; Pogányné 2018, 222–223.

¹⁰⁸ Brambilla 1790: i. m. 15.

- Graffenhuber, Franz Wolfgang – Brambilla, Giovanni Alessandro: *Instruction für die bey den kaiserl. königl. Armeen, und in den Feldspitälern angestellten Feld-Medicos, und Staabs-Chirurgos*. Trattner, Wien, 1778.
- Győry Tibor: *Az orvostudományi kar története, 1771–1935*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 1936.
- Habart, Johann: *Unser Militär-Sanitätswesen vor hundert Jahre*. Šafář, Wien, 1896.
- Hof- und Staats-Schematismus... Haupt- und Residenzstadt Wien... auf das Jahr 1781. Gerold, Wien, 1781.
- Ishida, Sumio: *Reception of a Viennese physician in Japan. A bibliographical study on the works of Joseph Jakob Edler von Plenck (1730–1809)*. Orvostörténeti Közlemények, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság, Budapest, 1999, 27–40.
- John, Johann Dionysius: *Lexikon der k. k. Medizinalgeseze* [sic]. 2. Theil. Calve, Prag, 1790.
- Kelényi György: *A királyi udvar építkezései Pest-Budán a XVIII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005.
- Khevenhüller, Ludwig Andreas von: *Observations-Puncten*. Heltzdörffer, Kronstadt, 1729.
- Kirchenberger, Salomon: *Chronologische Tabellen zur Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens*. Šafář, Wien, 1896.
- Kirchenberger, Salomon: *Das Militär-Sanitätswesen unter der Kaiserin Maria Theresia*. Der Militärarzt. 1888.
- Kirchenberger, Salomon: *Die ältesten reglementarischen Bestimmungen, den Sanitätsdienst im k. u. k. Heere betreffend*. Militärarzt. 1894.
- Kirchenberger, Salomon: *Geschichte des k. und k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens*. Šafář, Wien, 1895.
- Lázár Balázs: *A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregeiben*. In: Hermann Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete*, 3. kötet. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2015, 41–114.
- Linzbauer Ferenc Xavér: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tom. 1. Typis Universitatis, Budae, 1852–1856.
- Linzbauer Ferenc Xavér: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Tom. 3. Sectio 1. Typis Universitatis, Budae, 1853.
- Martini, Mariano – Garbarino, Maria Carla: *My thoughts, My surgical practice. The History of European surgery in the 18th century. The Italian innovator Giovanni Alessandro Brambilla (1728–1800) at the Hapsburg court of Joseph II of Austria. A pioneer of medical surgical education in the field of military medicine*. American Journal of Surgery, Vol. 225, 2023/6., 1113–1116. <https://doi.org/10.1016/j.amjsurg.2023.02.009> (Letöltés időpontja: 2023. 08. 07.)
- Mihók Sándor: *A Pesti Invalidus Ház története*. Honvédségi Szemle, 146. évf. 2018/5., 128–138.
- *Militär-Sanitäts-Reglement*. Wien, Hof- und Staatsdruckerey, 1808.
- *Oesterreichischer Militär-Almanach*. Graeffner, Wien, 1790–1804.
- Offner, Robert – Killyen, Hansgeorg von: *A bécsi orvos-sebészeti József-Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei, 1775–1784*. ELTE Levéltára, Budapest, 2012.
- Peintinger, Barbara: *Giovanni Alessandro Brambilla's Appendice. Eine Quelle zur Geschichte des Gesundheitswesens im Josephinismus*. Diplomarbeit, Universität Wien, Wien, 2011. <https://doi.org/10.25365/thesis.14586> (Letöltés időpontja: 2022. 01. 13.)
- Pogányné Rózsa Gabriella: *A Honvédkórház 120 éve*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2019.
- Pogányné Rózsa Gabriella: *A kórházvonalatok alkalmazásának kezdete a (magyar) katonaségiségügyben*. Honvédorvos, 74. évf. 2022/1–2., 44–58.

- Pogányné Rózsa 2018, 222–223.
- *Reglement für die sämmentlich-kaiserlich-königliche Cavallerie*. Trattner, Wien, 1769.
- *Reglement für die sämmentlich-kaiserlich-königliche Infanterie*. Trattner, Wien, 1769.
- *Regulament und Ordnung nach welchen sich gesamtes Kaiserlich-königliches Fuß-Volck [...] zu achten haben*. Ghelen, Wien, 1749.
- Romshorn, Car: *Kaiser Joseph II. und seine Zeit*. Reclam, Leipzig, 1845.
- Sági Erzsébet: *A budai katonai kórház 1789. évi alapításának és elhelyezésének története*. Orvosi Hetilap, 141. évf. 2000/22., 1195–1198.
- Schoen Arnold: *A budapesti központi városháza. Volt invalidus-ház, majd Károlyi-kaszárnya*. Székesfővárosi házinyomda, Budapest, 1930b.
- Schoen Arnold: *A Pesti Invalidusház építése*. Magyar Művészet, 6. évf. 1930a/2., 97–109. http://epa.oszk.hu/02300/02304/00051/pdf/mmuveszet_1930_02_097-109.pdf (Letöltés időpontja: 2023. 09. 14.)
- Störck, Anton Freiherr von: *Medicinisch-praktischer Unterricht für die Feld- und Landwundärzte der österreichischen Staaten*. Trattner, Wien, 1776.
- Swieten, Gerhard van: *Kurze Beschreibung und Heilungsart der Krankheiten, welche am öftesten in dem Feldlager beobachtet werden*. Trattner, Wien; Prag; Triest, 1758.
- Takáts László: *A magyarországi utolsó török háború egészségügyi ellátásának megszervezése 1788–89-ben*. Hadtörténelmi Közlemények, 13. évf. 1966/1., 40–63.
- Takáts László: *Hazai forrásadatok a katonakórházak 17–18. századbeli fejlődéséhez*. Honvéd-orvos, 28. évf. 1976/3., 251–264.
- Vályi András: *Magyar országnak leírása. 3. kötet*. A Királyi Universitasnak betűivel, Budán, 1799.
- *Wien, vom 30. May [1781]*. Beytrag zum Reichs-Postreuter. 1781/45. Vom 11 ten Junii, 1.

Levéltári források

- HL, I. 1. GC. 1778. 97. doboz. 34/29., 40.
- HL, I. 1. GC. 1779. 101. doboz. 34/235., 240.
- HL, I. 1. GC. 1781. 119. doboz. 34/6., 13., 36., 72.
- HL, I. 1. GC. 1782. 128. doboz. 16/490.
- HL, I. 1. GC. 1783. 148. doboz. 30/58., 101., 120., 140., 164.
- HL, I. 1. GC. 1784. 163. doboz. 30/24., 37., 95., 100., 110., 228.
- HL, I. 1. GC. 1784. 164. doboz. 34/48., 54., 125., 127.
- HL, I. 1. GC. 1785. 183. doboz. 34/6., 24., 26., 34., 36., 42., 45., 48., 55., 66., 90., 101., 102., 104., 107., 108., 113–116., 125., 131., 137., 140., 145., 150.
- HL, I. 1. GC. 1785. 184. doboz. 34/104.
- HL, I. 1. GC. 1786. 213. doboz. 34/14., 40., 59., 66., 76., 80., 102., 106., 109., 111., 122., 123.
- HL, I. 1. GC. 1788. 252. doboz. 34/35., 78., 194., 197., 203., 241., 245., 291., 294.
- HL, I. 1. GC. 1789. 198. doboz. 34/380.
- HL, I. 1. GC. 1789. 271. doboz. 34/198., 216., 271., 284., 298.